

Svět disentu a Státní bezpečnosti jako souboj expertů

Jakub Hošek

THE WORLD OF POLITICAL DISSENT AND STATE SECURITY AS A CLASH OF EXPERTS

The paper discusses the clash between State Security (Státní bezpečnost) and political dissent during Czechoslovak normalisation, or rather one of its aspects: the expert knowledge that both sides used in the conflict. While State Security was making an effort to improve in the field of psychology and also in its use of technology, especially during surveillance, the dissidents gradually acquired a perfect knowledge of the Czechoslovak legal system, which helped them to defend themselves, at least to some extent, against the harassment by the security apparatus. The paper discusses the approaches taken by both sides as well as how they actually worked in practice.

KEYWORDS:

political dissent; State Security; normalization; Charter 77; Committee for the Defense of the Unjustly Prosecuted; repression; persecution

Snažit se problematizovat vzájemné střetávání Státní bezpečnosti a opozice během normalizace se na první pohled může zdát bezúčelné. Na jedné straně stála všemocná represivní instituce, na straně druhé utlačovaná menšina, která neměla ve vzájemném střetu žádnou šanci na úspěch. Pokusíme-li se ale pohlédnout za tento zažitý narativ pozorněji, otevře se nám mnohem komplikovanější obraz jejich souboje. Obraz, který je zároveň bližší vzpomínkám samotných disidentů. Ti totiž nechtěli pouze hrát roli pasivních obětí, ale snažili se vyvíjet svébytné taktiky, které jim umožňovaly bránit se postupům tajné policie. Disidenti potýkáni s policií nevyhledávali; bylo spíše vedlejším efektem a nutnou součástí jejich konfliktu s režimem. Ambicí tohoto textu je podívat se na boj opozice s StB trochu jinou optikou — jako na souboj expertů, jakkoli ze své podstaty nerovný. Na jedné straně stála Státní bezpečnost s v podstatě neomezenými možnostmi — obrovským byrokratickým a represivním aparátem, s podporou dalších institucí v zádech a také s roky precizovanými taktikami. Na straně druhé pak stál disent s vlastními znalostními postupy a zkušenostmi, jehož největší zbraní byla motivace v boji proti nezákonnostem režimu.

Studie se přiznaně zaměřuje pouze na jeden segment vzájemného střetávání StB a disentu, a to na ten, v rámci něhož mohly obě strany využívat svých znalostí, zkušeností či technických dovedností. Pozornost se soustředí zejména na fenomény výslechů a sledování, stranou tak zůstává celá řada dalších metod užívaných proti představitelům opozice — od administrativních postihů přes domovní prohlídky, odposlechy, krátkodobá zadržení, trestněprávní represe až po nezákonnou šikanu.¹

¹ Podrobněji o rozličných formách represí namířených proti disentu viz např. Jakub HOŠEK, *Každodennost pronásledování. Lidské vztahy mezi Státní bezpečností a opozicí během normalizace*, bakalářská práce, Ústav hospodářských a sociálních dějin FF UK, Praha 2015, s. 36–67;

Cílem je ukázat momenty, které jedné i druhé straně umožňovaly využít taktické dovednosti i k tomu účelu nabyté vědomosti. Tomu odpovídá i výběr pramenů. Ty státněbezpečnostní zastupují interní materiály typu diplomových prací obhájených na Vysoké škole Sboru národní bezpečnosti (dále VŠ SNB) či policejní bulletiny. Svět disentu pak reprezentují zejména manuály popisující strategie pro případný kontakt s StB. Zkušenosti jednotlivých disidentů s bezpečnostním aparátem se pochopitelně lišily, ať už na základě jejich činnosti v opoziční komunitě, prostředí, ze kterého vycházeli, či regionu, v němž žili. Práce si neklade za cíl sledovat lokální či jiná specifika, ale spíše popsat obecně platné strategie využívané jednou či druhou stranou. Jakou expertízou tedy obě strany disponovaly?

STB EXPERTEM NA PSYCHOLOGII A SLEDOVACÍ TECHNOLOGIE

Sledování byla v nějaké podobě vystavena podstatná část představitelů opozice — od méně nápadného skrytého sledování až po ty vyhrocenější formy přecházející mnohdy do podoby domácího vězení.² Disidenti často svoje sledování zpětně trochu ironizovali a upozorňovali na neefektivnost takto vynaložených prostředků. Milan Šimečka ho výstižně popsal jako „groteskní aktivitu většího množství mužů od Státní bezpečnosti, kteří sledují svého člověka, když jde ráno pro mléko, potom, když jde do práce, když jde na návštěvu, k holiči, k lékaři, na poštu atd. Sám jsem takové sledování zažil a jeho smysl mi dodnes uniká. Byl jsem například sledován, když jsem jel na ryby. Tři vozy, obsazené vždy dvěma muži, mě doprovodily k řece. Pak sledovali tři hodiny, že jsem neměl ani jeden záběr, a zase mě doprovodili domů.“³ Studium záznamů o průběhu sledování dává Šimečkovi do velké míry za pravdu. Z dnešního pohledu mohou tyto materiály působit skoro úsměvně — na mnoha tisících stran je dopodrobna rozepsána každodenní rutina československého disentu — od stylu oblékání přes stravovací návyky až po průběh běžných denních pochůzek. Můžeme jen hádat, kolik podobných informací mělo pro Státní bezpečnost další užitek.

Za touto clonou komična se ale skrývá další, snad ještě důležitější aspekt: nepříjemný pocit, který sledování způsobovalo. Ať už šlo o ztrátu soukromí vlastního nebo lidí, se kterými se sledování setkávali, či o znepríjemňování každodenního života. Právě tento diskomfort byl vedle monitoringu jejich činnosti jedním z účelů prováděného sledování. Výše zmíněné platilo zejména v případě „otevřeného sledování“, při němž sledovači nijak neskrývali svoji přítomnost, naopak se svým „objektům“ často snažili drobnými naschválými ztrpčovat život. Vzpomínal na to třeba Petr Uhl. „To se stávalo, že když jsem si šel po ulici, že ten člověk vyskočil, předešel nás a fotografoval do obličej. Nebo se mě snažil dostat z chodníků, vytěsnit... Což bylo samozřejmě

Jaroslav PAŽOUT, *Trestněprávní perzekuce odpůrců režimu v Československu v období takzvané normalizace (1969–1989)*, Praha 2017.

2 Václav HAVEL, *První zpráva o mém domácím vězení*, in: týž, *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*, edd. Vilém Prečan — Alexander Tomský, Praha 1990, s. 303–309.

3 Milan ŠIMEČKA, *Obnovení pořádku*, Brno 1990, s. 105.

nepříjemné.“⁴ Nejvyhrocenější formou ostrahy pak byla tzv. operativa prováděná ve spolupráci s Veřejnou bezpečností, která si před bydlištěm sledovaného zřídila stanoviště a kontrolovala každého, kdo chtěl vejít do bytu či z něj odejít.

I přes minimálně spornou úspěšnost a účelnost sledování byli příslušníci, kteří ho prováděli, na svou práci hrdí a snažili se ji neustále zlepšovat a inovovat. Útvar „sledovačky“ vznikl již v roce 1948 a postupně se rozrůstal — jak početně, tak vybavením a zázemím. To se zřetelně projevilo v sedmdesátých a osmdesátých letech, kdy IV. správa již disponovala rozsáhlou sítí pozorovacích bodů, konspiračních místností se zázemím a spojovatelem, jakož i kamerovým systémem nainstalovaným v blízkosti ambasad a dalších významných míst.⁵ Terčem sledování nebyli zdaleka jen disidenti — mnohem větší pozornost byla věnována diplomatům nebo vízovým cizincům. I tak ale dostával útvar sledování celou řadu požadavků od X. správy SNB, která se v sedmdesátých a osmdesátých letech věnovala boji proti vnitřnímu nepříteli. Úspěšnost sledování byla pro příslušníky Státní bezpečnosti otázkou prestiže, snažili se zdokonalovat a bavilo je do své práce přinášet různá vylepšení a technické „vychytávky“. Skvělou sondu do jejich myšlení nám poskytuje informační bulletin vydávaný IV. správou SNB s všerhájícím názvem *Sledování*. Tam příslušníci rozebírali zajímavé případy, úspěchy, neúspěchy a inovativní techniky, které využívali při výkonu své profese.

Za léta praxe si vypracovali vlastní expertízu, ve které nic neopomněli a která jim měla zajistit, aby se vyvarovali chyb svých předchůdců. Promýšleli každou maličkost — třeba i to, jak se zachovat, když si sledovaná osoba odskočí v metru na záchod. V takové chvíli „pracovník sledovačky objektu následuje, tím se ovšem vystavuje možnosti prozrazení“. Druhou možností bylo, že „sledovač objektu nenásleduje, potom musí ve vestibulu zaujmout takové postavení, aby objektu při opuštění WC bezpečně zachytil. Tento způsob umožňuje kontrolu a [...] dokumentaci osob, které zajdou za objektem nebo WC vzápětí opouští. Nebezpečí pro pracovníka sledovačky je v obtížné legalizaci svého počínání v blízkosti WC.“⁶ Prostředky městské hromadné dopravy patřily k nejčastějším místům výkonu práce příslušníků sledovačky. V časopise *Sledování* je zmíněna celá řada rad, jak se v přeplněných vozech metra a autobusech chovat — například kam se postavit před nástupem do soupravy či jak si dát pozor na odraz v okně —, nebo upozornění, že sledovač nikdy nesmí zapomenout síťovou jízdenku. To se stalo osudným příslušníkovi provádějícímu akci AND, který „neměl tuto jízdenku u sebe, byl kontrolován revizorem [...], v následující stanici byl [...] vyveden z dopravního prostředku a objekt, který toto vše pozoroval, pokračoval nerušeně a bez kontroly sledovačky dále“.⁷

Kromě praktických rad je v časopise popisována i řada důmyslných technik a používaného vybavení. Mezi předpoklady úspěšné sledovačky patřilo dobré

4 Rozhovor s Petrem Uhlem z 18. 12. 2014, vedl JH.

5 Podrobněji Prokop TOMEK, *Estébáckou Prahou. Průvodce po pražských sídlech Státní bezpečnosti*, Praha 2020.

6 Archív bezpečnostních složek (dále ABS), f. A25 IV. Správa sledování, inv. j. 1034, *Časopis Sledování*, 1984, č. 1, s. 11–12.

7 Tamtéž, inv. j. 1036, *Časopis Sledování*, 1984, č. 3, s. 7.

maskování příslušníků. Třeba prostřednictvím tzv. minigarderoby uložené ve speciálně upravené brašně. Ta umožňovala sledovačům operativně měnit vzhled i během akce. Takové brašny „byly vybaveny brýlemi s obyčejnými skly, brýlemi proti slunci, čepicemi s kšiltem, barety, slabými silonovými bundami, pracovními obleky, kravatami [...] a dalšími drobnými součástkami“.⁸ Sledovačka při práci samozřejmě využívala i celou řadu dalších převleků a doplňků — od lyží přes sportovní brašny až po berle. Maskovací prvky byly používány i na vozový park — třeba v podobě nosičů lyží nebo cedulky „taxi“. Samotný převlek ale úspěch nezaručoval. „Každý sledovač by měl být svým způsobem i herec. [...] Proto podporujeme i ty příslušníky, kteří se nebojí v akci předstírat například mentálně postiženou osobu, podnapilého chodce atd.“⁹

Mezi důležité know-how pracovníků sledovačky patřilo také využití a s ním spojené ukrytí sledovací techniky. Při své práci využívali nejrůznější druhy kamer, fotoaparátů a rádiové techniky. Využití přístrojů uvnitř pozorovacích bodů bylo poměrně snadné, obtížnější situace nastávala v případě potřeby vyrazit s nimi do terénu. Pro takové případy měli příslušníci připraveny třeba speciálně upravené tašky s vysílačkami a fotoaparáty. Velkou kreativitu projevovali sledovači při snaze o ukrytí kamer. „Bylo rozhodnuto televizní soupravu umístit v dětském hlubokém kočárku a schůzku obsadit ‚dvojicí manželů‘ na procházce s kojencem. Pro vytvoření této dvojice byla požádána soudružka, která je v současné době na mateřské dovolené, aby byla v této akci se svým dítětem k dispozici. Je nutné podotknout, že uvedená soudružka pochopila důležitost akce a k úkolu přistoupila obětavě, přestože jí vznikly potíže a těžkosti při péči o své dítě.“¹⁰

Z citovaných materiálů je patrná jednak obrovská technická a materiální převaha, kterou StB v souboji s disentem disponovala (vždyť při sledovacích akcích byl používán dokonce i vrtulník), a jednak snaha o neustálé zdokonalování sledovacích technik. Zmiňovaný časopis sloužil jako fórum, na kterém se příslušníci napříč republikou mohli podělit o své zkušenosti a o to, co při jejich činnosti funguje, a také jako prostor pro předávání jejich expertního vědění.

VÝSLECHY A POHOVORY

Zatímco sledovací činnost probíhala v ideálním případě skrytě, během výsledků vstupovali příslušníci StB s představiteli opozice do přímého styku. A i tento druh činnosti pochopitelně, podobně jako sledování, vyžadoval pečlivou přípravu. Československé právo v období normalizace rozlišovalo několik druhů výsledků, samostatnou kategorií pak představovaly méně formální pohovory. Zatímco výsledky byly standardní součástí vyšetřovacího procesu, pohovory (či vynucené kontakty) využívala StB zejména v souvislosti s tzv. prevencí, která během normalizace patřila mezi hlavní druhy perzekuce využívané proti představitelům opozice. Za tímto termínem

8 Tamtéž, inv. j. 1004, *Časopis Sledování*, 1972, č. 1, s. 26.

9 Tamtéž, inv. j. 1040, *Časopis Sledování*, 1985, č. 2, s. 8.

10 Tamtéž, inv. j. 1017, *Časopis Sledování*, 1976, č. 3, s. 2.

se skrývá celá řada opatření, pomocí jejichž uplatňování chtěla Státní bezpečnost předejít potenciálním trestným činům protisocialistického charakteru.¹¹ Mezi tyto opatření patřily vedle administrativních postihů a rozšiřování dezinformací právě zmíněné vynucené kontakty. Disidenti byli k pohovorům často zváni pod pohrůžkou represe, diskreditace před přáteli nebo pod záminkou objasňování trestného činu, který se stal například v blízkosti jejich bydliště.¹²

Výslechy samozřejmě byly (a jsou) běžnou součástí policejní činnosti a příslušníci StB se na ně připravovali všichni podobně bez ohledu na to, zda přišli do styku se zástupci disentu. Příprava na výslech zdaleka nezahrnovala jen studium zákonných náležitostí a kriminalistických metod, nedílnou součástí byla také znalost psychologie a schopnost pracovat s emocemi vyslýchaného. To se příslušníci učili jednak při studiu na VŠ SNB, jednak předáváním zkušeností v praxi. Sondu do myšlenkového světa tehdejších policejních složek nám mohou poskytnout studijní materiály, které využívali studenti zmíněné vysoké školy, a také diplomové práce zde obhájené. Zatímco první pramen odhaluje spíše obecnější strategie, diplomové práce často vycházejí z praktických zkušeností a zaměřují se na konkrétnější činnost — třeba i na boj proti opozici a jeho specifika. Pro potřeby této studie bylo vybráno několik textů, které se zabývají přípravou na výslechy a pohovory. Příslušníci Bezpečnosti své znalosti samozřejmě čerpali i z dalších zdrojů, dá se ale předpokládat, že texty spojené se studiem na VŠ SNB nijak nevybočují z praxe a myšlení bezpečnostního aparátu a mohou nám o něm poskytnout dobrou představu.

Oba typy pramenů kladou důraz na znalost psychologie — jak teoretickou, tak praktickou, využitelnou v průběhu pohovorů a výslechů. „Vědomosti o psychice nabývá člověk často živelně, empiricky. Rozsah a kvalita těchto vědomostí je pak ovšem určena pouze jeho individuální zkušeností, které nabývá stykem s druhými lidmi. Proto teoretická erudice v oboru psychologie je nezbytná.“¹³ Příslušníci Bezpečnosti měli řadu možností, jak si doplňovat a zvyšovat své psychologické vzdělání — ať už v rámci škol Ministerstva vnitra nebo prostřednictvím vzdělávacích kurzů v civilních odborných pracovištích. „O nevyhnutelnosti zvyšování kvalifikace (formou psychologického vzdělávání) je nutno soustavně operativní pracovníky StB přesvědčovat. Vždyť marxisticko-leninská teorie poznání člověka člověkem o možnosti zjišťování, a hlavně o možnosti záměrného formování kvalit člověka-nepsychologa, kterému umožňují být znalcem lidí pro úspěšný výkon jeho profesionálních úkolů, uvažuje jako o možnosti reálné.“¹⁴ Znalost psychologie měla dát policistům náskok před protivníkem a také možnost anticipovat jeho chování. „Studiem psychologie lze správně pochopit nejen svoji vlastní osobu, ale i druhé, analyzovat jejich jednání a chování,

11 Federální ministerstvo vnitra, č.j. N/Z-004591982, Metodické pokyny I. náměstka ministra vnitra ČSSR k provádění preventivní činnosti čs. kontrarozvědkou, Praha 1982.

12 Toto předvolání většinou bylo zdůvodňováno uplatněním povinnosti podat vysvětlení podle § 16 zákona o SNB.

13 ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, Václav ČECH, *Psychologické aspekty taktiky vytěžovacích pohovorů jako jedna u cest zvyšování efektivního obranného zpravodajství*, s. 4.

14 Tamtéž, Radoslav JANDA, *Psychologické problémy poznávání osobnosti KTS metodou rozhovoru (v podmínkách kontrarozvědné ochrany vysokoškolské mládeže)*, s. 17.

příčiny jejich reakcí.¹⁵ Psychologie kromě jiného také umožňovala příslušníkům lépe dodržovat stanovené strategie výslechů a pohovorů. Ty často počítaly s působením na emoce vyslýchaných.

Důležitou roli hrálo prostředí, ve kterém se výslech odehrával. Pro standardní výslech nejvíce vyhovovala k tomu určená výslechová místnost či kancelář vyšetřovatele, „neboť vyslychající je na toto prostředí zvyklý, cítí se v něm bezpečný, a naopak vyslýchaný zde zpravidla ztrácí svou jistotu. [...] Všechna ostatní místa výslechu jsou méně vyhovující, neboť nepřispívají k psychologické převaze vyslychajícího.“¹⁶ Naopak pohovory či schůzky s kandidáty tajné spolupráce často probíhaly na místech, která více vyhovovala druhé straně — třeba v restauraci nebo během procházky přírodou. Existoval předpoklad, že ve známém prostředí se dokáže objekt zájmu Státní bezpečnosti více uvolnit a mluvit otevřeně.

Mezi výslechy a neformálními pohovory či schůzkami s potenciálními kandidáty tajné spolupráce byla celá řada dalších rozdílů. Zatímco s výslechem se pojilo mnoho procesních úkonů, které nemohly být opomenuty, u pohovorů a schůzek vznikalo více prostoru pro rozehrání individuálních strategií a psychologických her. Výslech musel mít jasný plán — od místa, času a způsobu předvolání, shromáždění důkazů a technických potřeb až po zajištění logistiky.¹⁷ V souvislosti s výslechy je v interních dokumentech kladen důraz zejména na dodržování zákonných náležitostí a také na nutnost lidsky korektního jednání: „psychologické předpoklady správného socialistického vyšetřovatele k vyslychanému jsou vytvářeny především humánností, trpělivostí, čestností a zásadovostí vyšetřovatele.“¹⁸ Jak ale víme ze vzpomínek (nejen) disidentů, podobná zásadovost v jednání s vyslychanými zdaleka nebyla pravidlem. I materiály StB opatrně připouští možnost „přitlačit vyšetřovaného do kouta“. „To však neznamená, že vyslychající by neměl právo používat ke zjištění pravdy určité psychologické způsoby působení, jako např. využití faktoru neočekovatelnosti či nepřipravenosti obviněného ke lži, využití nedostatečné informovanosti obviněného o již získaných důkazech a o rozsahu poznatků, jež má již k dispozici vyšetřovatel.“¹⁹ Vítaným pomocníkem pro vyslychajícího mohl být také faktor strachu. „Strach nejen otupuje paměť, ale hněte veškerou psychiku člověka. Především strach snižuje vůli, mravní kontrolu nad sebou samým, brání správnému hodnocení situace a činí člověka přístupnějším nežádoucím vlivům. Pocit strachu může mít jak osoba vinná, tak i nevinná; může to být i strach z orgánů činných v trestním řízení.“²⁰

Vyvolání strachu a nejistoty ale nebylo jedinou a vždy vhodnou strategií. V některých případech bylo výhodnější postupovat zcela opačně. „Ty svědky, kteří se silně emočně vzrušují, je třeba proto nejdříve upokojit, přivést do psychické rovnováhy,

15 Tamtéž, Vladimír POLÁK, *Psychologie a její uplatňování v procesu získávání, výchovy řízení agentury StB v boji s vnějším nepřítelem*, s. 5.

16 Miroslav PROTIVÍNSKÝ — Vladimír PRERAD — Josef HEŘMÁNEK, *Strategie výslechu*, Praha 1973, s. 20.

17 Tamtéž, s. 27.

18 Tamtéž, s. 30.

19 Tamtéž, s. 63.

20 Tamtéž, s. 70.

např. tím, že vedeme při zjišťování osobních dat besedu o rodině či práci.²¹ Spíše než výslechy byly pro podobné neformální diskuse vhodnější příležitosti vynucené kontakty nebo schůzky s adepty tajné spolupráce. Při nich částečně zanikala výše naznačená nadřazená role policisty. Příslušník Bezpečnosti měl působit spíše jako přítel, nebo alespoň partner pro diskusi.

Při snaze o splnění tohoto cíle byl policista pochopitelně v nevýhodě — příslušníci budili v mnoha lidech nedůvěru a strach. V překonání této bariéry jim mohlo pomoci důsledné dodržování několika osvědčených pravidel. „Velmi důležité je úvodní stádium, vytvoření humánní atmosféry odpovídající individualitě osobnosti vytěžovaného, překonání pocitů napětí, nejistoty či úzkosti.“²² „Hovor by měl začínat osobními poznámkami, otázkami z oblasti zájmu vytěžovaného a teprve v dalším průběhu přecházet na vlastní projednávání věci. Vládlost a zdvořilost jsou projevem našich předností, nikoliv slabostí.“²³ Podobné rady a způsoby chování mohou znít v souvislosti s příslušníky Státní bezpečnosti až nepatřičně, měly ale svůj význam. Vytvářely totiž podmínky pro žádoucí jev — příslušníci si pomocí jejich dodržování získávali sympatie svých protějšků. „Sympatie upevňuje shodná činnost, životní postoje, jednání, názory, aj. Zejména účinně působí stejné zaměření ve sféře hierarchie hodnot. [...] Projevujeme zájem o život, práci a záliby partnera. Potlačujeme nadřazenou roli [...]. Jednáme jako rovný s rovným. Pozorně se zaujetím posloucháme, projevujeme upřímný zájem o sdělované informace. [...] Volíme správnou míru mezi skromným nenápadným vystupováním a druhým extrémem, boдрým suverénním jednáním.“²⁴

Být dobrým a pozorným posluchačem ale zdaleka nestačilo. Policisté museli dobře zvládat také nonverbální komunikaci. „Při podání ruky dostatečně silně stiskneme. Délka držení ruky nesmí být krátká, ani příliš dlouhá. [...] Nepříjemně působí příliš dlouhé a upřené pohledy do očí partnera. Druhý extrém je zraková ignorace. [...] Používání přirozeného a přiměřeného úsměvu navozuje pocit sympatií. To platí i o přátelském pohledu.“²⁵ Existovala také celá řada nevhodných gest a projevů, kterým bylo třeba se v zájmu zachování příjemné atmosféry vyhnout. Šlo například o tukaní tužkou o zuby či o stůl, škrábání na hlavě, okusování gumy, žvýkání, čištění a kousání nehtů nebo „kreslení nesmyslných malůvek na papír během řeči“.²⁶

Podstatnou roli hrál také zevnějšek policistů. „Upravenost nebo neupravenost zevnějšku může podstatným způsobem ovlivnit dojem, jakým člověk působí. Osoba, s níž mám hovořit, může mít o mě špatný dojem dříve, než vyslovím první slovo. [...] Zároveň se zde však uplatňuje pravidlo, že míra mé sympatie u určité osoby záleží mimo jiné na tom, jak dalece odpovídám svým zjevem, chováním a jednáním představám a nepsaným pravidlům té společenské skupiny, ze které dotyčná osoba pochází.“²⁷

21 Tamtéž, s. 65.

22 ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, V. ČECH, *Psychologické aspekty*, s. 15–16.

23 Tamtéž, s. 27.

24 ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, R. JANDA, *Psychologické problémy*, s. 34–36.

25 Tamtéž, s. 35.

26 ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, V. ČECH, *Psychologické aspekty*, s. 24.

27 Tamtéž, s. 23.

Získáním důvěry či sympatií svých protějšků učinili příslušníci Bezpečnosti důležitý krok k tomu, co od nich potřebovali nejvíce — k informacím. I na to měli policisté pečlivě vypracovanou metodiku. Nejprve bylo třeba zvolit způsob, kterým bude příslušník pokládat otázky — od klidněji laděné „měkké taktiky dotazování“ přes „neutrální“ až po „tvrdou taktiku dotazování“. Samotné otázky se pak podle účelu a způsobu využití dělily do mnoha kategorií. „Nálevkové otázky“ byly využívány v úvodu pro navození atmosféry a plynulosti rozhovoru, „filtrační otázky“ sloužily k ověření hodnověrnosti dosavadní výpovědi, podrobnější informace pak měly přinést tzv. „uzlové dotazy vhodně obalené trikovými otázkami“.²⁸

Z dnešního pohledu by se mohlo zdát, že činnost příslušníků Státní bezpečnosti se opírala hlavně o nezákonné metody — šikanu, vydírání nebo fyzické násilí. Jak je ale patrné z předchozích řádků, StB byla nucena si v průběhu času vytvářet stále sofistikovanější postupy. Můžeme jen hádat, nakolik k tomu přispěla činnost opozice zejména v souvislosti s Chartou 77 a VONSem. Obě iniciativy na případy porušování zákonnosti ze strany Bezpečnosti dlouhodobě a hlasitě upozorňovaly. Nejen proto disidenti představovali pro Státní bezpečnost zvlášť silného protivníka. Začali totiž ve svůj prospěch využívat obor, který je vlastně spíše bezpečnostním složkám — znalost a důsledné vymáhání práva a trestního řádu.

DISENT EXPERTEM NA PRÁVO A MLČENÍ

Fenomén legalismu není výlučně spojen s československou opozicí a jeho kořeny bychom mohli hledat v křesťanském či orientálním myšlení. Zjednodušená definice legalismus popisuje jako lpění na formálním dodržování práva a myšlenice, že je platné stejně tak pro stát jako pro občany. Vhodné podmínky pro využívání legalistické strategie v komunistickém Československu umožnil tzv. helsinský efekt spojený se Závěrečným aktem Konference o bezpečnosti a spolupráci, ke kterému se svým podpisem v roce 1975 připojili i zástupci Československa. Třetí koš usnesení týkající se ochrany lidských práv se stal základním předpokladem pro vznik Charty 77. A zatímco lidská práva dala disentu program a filozofická východiska jeho činnosti, legalismus se stal základem jeho každodenní činnosti a strategie v boji proti režimu.²⁹

Neviditelnějším výsledkem této snahy byl vznik Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných v roce 1978, ale legalistická praxe sloužila jako dominantní strategie i během styku s StB. To potvrzují nejen státněbezpečnostní materiály, kde je toto chování zaznamenáno, ale také texty samotných disidentů. Manuály „správného chování“ ve styku s Bezpečností vycházely opakovaně v různých obměnách v druhé polovině sedmdesátých let a během osmdesátých let — ať už samostatně nebo v rámci samizdatových periodik. Dva nejzásadnější texty nesly název *Poučení vyšetřovaným a Základní*

²⁸ ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, R. JANDA, *Psychologické problémy*, s. 37.

²⁹ Více o legalismu viz Michal KOPEČEK, *Disidentský legalismus. Socialistická zákonnost, lidská práva a zrod právního odporu v demokratické opozici v Československu a v Polsku v 70. letech*, in: Jiří Suk — Michal Kopeček — Kristina Andělová — Tomáš Vilímek — Tomáš Hermann — Tomáš Zahradníček, *Šest kapitol o disentu*, Praha 2017, s. 10–48.

pravidla hry.³⁰ Obě písemnosti pracují se stejnou premisou — jedinou šancí, jak uspět v nerovném souboji se Státní bezpečností,³¹ je nepřistoupit na její hru a neustále se domáhat svých práv. „Praxe ukázala, že bezstarostnost občana, spoléhajícího na to, že nic neudělal, trvá pouze do prvního kontaktu s mocí. Najednou člověk sedí před profesionálem a cítí, že neví nic z toho, co by právě potřeboval, neví, zda může věřit tomu uhlazenému soudruhovi, nabízejícímu hned kávu, hned cigaretu či alkohol, zda si může dovolit odmítnout, a zda pohružky, které na něho dříve příjemný spustil, jsou reálné.“³²

Za neefektivní či dokonce kontraproduktivní byla považována snaha sdělit příslušníkům jen část informací a to podstatné zamlčet. „StB má ale letitou zkušenost, pracuje týmově za pomoci nejmodernější techniky. Občana v jeho iluzi [že mu nic nehrozí, pozn. aut.] utvrzuje, potvrzuje mu, že vše bylo legální, ale čerpá z něho čím dál víc informací. Vyšetřovaný těmto iluzím podlehne tím spíš, nezná-li zákony a svá práva. [...] Jakákoliv, i sebenaivnější informace může být StB zneužita.“³³ Nežádoucí byla také snaha o vysvětlování nebo obhajování svých postojů před příslušníky StB. Podle manuálů měli tuto tendenci hlavně intelektuálové, kteří „vidí i ve vyšetřovateli člověka a tedy objekt, kterému je možno vysvětlit vše a který pochopí dobré úmysly vyšetřovaného.“³⁴ S tím je spojena i tendence, která prostupuje oběma manuály — snaha o dehumanizaci příslušníků StB. „Nebezpečí spočívá v tom, že mezi vyšetřovatelem a vyšetřovaným se při takových [neformálních, pozn. aut.] rozhovorech nutně vytváří atmosféra důvěry (samozřejmě jednostranná), při které se vyšetřovaný přestává kontrolovat, neboť, přece ve vyšetřovateli našel sympatického člověka, který má zájem o jeho názory a podobně.“³⁵

Manuály varují i před možnou snahou příslušníků StB vytvářet tlak skrze výhrůžky týkající se rodiny či možné ztráty zaměstnání. Tím vším upevňovala Státní bezpečnost svoji nadřazenou pozici během výslechu a disidenti měli jen omezenou škálu prostředků, pomocí nichž se tomu mohli bránit. Jedním z nich bylo důsledné vymáhání formalit spojených s konkrétními druhy interakce s StB. Patřily mezi ně povinnost policistů předložit oficiální předvolání k výslechu, možnost psát si během výslechu poznámky, pozorné pročtení protokolu a také znalost toho, kdy není vyšetřovaný povinen odpovídat pravdivě.³⁶ Disidenti měli vědět, který druh výslechu

30 Podrobněji o manuálech viz Jakub HOŠEK, *Základní pravidla hry kočky s myší. O opozičních manuálech pro styk se Státní bezpečností, obrazu správného disidenta, právním povědomí a o tom, proč se StB bála právníků*, in: Miroslav Michela — Václav Sixta (edd.), *Rizika jinnakosti. Kulturní opozice před rokem 1989 jako předmět výzkumu*, Praha 2018, s. 29–55.

31 „Mezi vyšetřovaným a Státní bezpečností je úžasný nepoměr. Na straně vyšetřovaného je pravda, o níž je přesvědčen, a vědomí sounáležitosti k jeho kamarádům. Na straně Státní bezpečnosti je stát s mohutným ekonomickým a vojenským potenciálem, prokuratury, soudu a věznic.“ *Libri prohibiti*, f. VME, sign. 12105.836, Poučení, Poučení vyšetřovaným, s. 1.

32 *Libri prohibiti*, f. VME, Základní, Základní pravidla hry, s. 1.

33 *Libri prohibiti*, f. VME, sign. 12105.836, Poučení, Poučení vyšetřovaným, s. 1.

34 Tamtéž.

35 *Libri prohibiti*, f. VME, Základní, Základní pravidla hry, s. 6.

36 Tamtéž, s. 3.

je spojen s jakými náležitostmi, co si mohou příslušníci dovolit a na jaký paragraf se mají případně oni sami odvolat.

Ta nejúčinnější a zároveň nejbezpečnější strategie se ale opírala o úplně jiné a víceméně univerzální právo: právo mlčet. Ten, kdo mlčí, nemůže sobě ani nikomu dalšímu uškodit, slovy manuálů tedy platí, že „morální síla nespočívá v doznání, ale v důstojném mlčení“.³⁷ Ne pro každého bylo snadné a přirozené setrvat mlčky během často mnohahodinových výslechů. V návaznosti na schopnost dodržet mlčenlivou strategii mohli disidenti zvolit přístup „celkem po dobrém“, kdy svoji neochotu vypovídat vysvětlovali špatnou pamětí, nebo „politiku tvrdého muže“ spojenou s důsledným mlčením, občas proloženým odkazem na to, že takové chování u výslechu československé právo umožňuje.³⁸

Účinnost této strategie potvrzují i materiály Bezpečnosti. „Existují osoby, které zásadně odmítají vypovídat zejména obecně ke své osobě či k jiným osobám s odůvodněním, že dle příslušných ustanovení právního řádu chtějí znát důvod jejich předvolání, ku kterému se vyjádří, a další komunikaci kategoricky odmítají.“³⁹ Důvodů k takovému chování existovalo několik, optikou StB mezi ně patřily politická nevědomělost občana, nedostatek občanské odpovědnosti, blízké vztahy k osobám, o něž se policie zajímala, nebo třeba strach před pomstou. Největší problém z pohledu úspěšného vyšetřování ale představovala „nenávisť ke státnímu zřízení a právnímu řádu“. Zatímco u většiny zmíněných důvodů bylo možné s využitím znalosti psychologie „naladit“ vyšetřovaného tak, aby začal vypovídat, u představitelů opozice, na které seděl poslední zmíněný důvod, to šlo jen velmi obtížně.⁴⁰ Že disidentská znalost práva a metod StB komplikovala policejní práci, sama Bezpečnost přiznává v materiálu *Přehodnocení preventivně-výchovných opatření* z roku 1985. „Příčinou neúspěšných PVO⁴¹ je i podrobné poučení jednotlivých osob z prostředí protivníka o taktice využívání zákonných práv při styku s orgány Bezpečnosti, včetně poučení o formách a metodách a možnostech SNB (viz samizdat ‚Základní pravidla hry‘).⁴²

Vedle výše popsané „oficiální“ mlčenlivé strategie samozřejmě disidenti využívali celou řadu individuálních postupů a osvědčených metod.⁴³ Některé z nich se pohybovaly v intencích manuálů a dále je rozvíjely, jiné se s jejich vyzněním naopak zcela mýjely. Svérázný způsob, jak setrvat v onom „důstojném mlčení“ si osvojil například Vratislav Brabenec, který si během výslechu představoval, že je krokodýl. „To jsi plaz, kterej nereguje. Estébáci na tebe křičí. Tak dlouho, až usneš. Nezájem, prostě nezájem. Ale hned jsem se probudil a vylekal jsem se, že bych mohl znova dostat přes

³⁷ Tamtéž, s. 5.

³⁸ Libri prohibiti, f. VME, sign. 12105.836, Poučení, Poučení vyšetřovaným, s. 1.

³⁹ ABS, f. VŠ SNB, Diplomové práce VŠ SNB, V. ČECH, *Psychologické aspekty*, s. 18.

⁴⁰ Tamtéž, s. 19.

⁴¹ Preventivně-výchovných opatření.

⁴² ABS, X. správa SNB, inv. j. 525, Přehodnocení neúspěšných preventivně-výchovných opatření, s. 27.

⁴³ Podrobněji o disidentských strategiích viz Jakub HOŠEK, *„Je to cyklotron!“ Podoba a strategie vzájemného střetávání opozice a Státní bezpečnosti v 70. a 80. letech 20. století*, diplomová práce, Ústav českých dějin FF UK, Praha 2018.

držku.“⁴⁴ Otká Bednářová zase před otázkami vyšetřovatelů prchala tak, že se myšlenkami přesouvala na procházky lesem.⁴⁵

Jiní disidenti se během výslechu snažili rozehrávat drobné psychologické hry, což bylo v rozporu s manuály, které zapovídaly snahu hrát s příslušníky StB „šachovou partii“. V tomto oboru možná nejvíce vynikala Jiřina Šiklová, která si dobře uvědomovala, že i policisté disponují rozsáhlými znalostmi psychologie. „Já jsem tehdy měla za sebou pět let psychoterapeutického výcviku. Takže jsem s nimi dovedla hrát. Věděla jsem, že výslech vyhodnocuje více lidí a že budou sledovat i maličkosti. Třeba jsem začala dělat nervózní pohyby nebo jinak dýchat, když se mě na něco zeptal. Snažila jsem se tak odvést jejich pozornost od věcí, které jsou pro mě důležité, a dát důraz na jiné. Prostě jsem pohybama nebo úkecama zdůrazňovala něco jiného, než co jsem před nimi chtěla skrýt.“⁴⁶

Mnoho představitelů opozice zase dokázalo jen velmi obtížně odlidštit příslušníky StB, jak přikazovaly manuály. Bránila jim v tom méně radikální povaha a přirozená slušnost — do této skupiny můžeme zařadit třeba Václava Havla nebo Miloše Rejchrtu. Náročnost v uplatňování „mlčenlivého“ pravidla potvrzuje i Ludvík Vaculík. „Kdo to nezažil, neuvěří, jak těžké je neodpovídat na slušné otázky. Přičí se to nejenom člověkovu dobrému vychování, ale i jeho sluchu. Začátečník to ani nesnese. Hlavně však se tím kazí vztah mezi rozmlouvajícími, často nenapravitelně.“⁴⁷ Jak ale potvrzuje přístup historika a signatáře Charty 77 Jaroslava Mezníka, slušnost a ochota odpovídat nemusela být znakem slabosti, ale i zcela vědomou strategií. „Víte, oni byli někteří lidé, kteří se s estébáky hádali a řvali na ně a tak dále. Já jsem si říkal, že oni jsou to často celkem prostí lidé bez politického názoru a nabídl se jim dobré zaměstnání. Anebo šli k policii a byli přeraženi k StB. Tak proč na ně být zlý? Když na ně člověk byl hodný, tak byli na mě oni hodní, popravdě řečeno.“⁴⁸

Vytvořit si účinnou obranu proti sledování představovalo o poznání těžší úkol. *Základní pravidla hry* pouze stručně doporučují pravidelnou kontrolu v případě, že má dotýčný pocit, že by mohl být sledován. „Najdi si prázdnou ulici, kterou rychle přeběhni a po zabočení za roh se po několika vteřinách podívej zpět do ulice, z níž jsi přiběhl, jsi-li sledován. Tvůj „stín“ bude za tebou pospíchat. Sedni si blízko dveří autobusu a v poslední chvíli vystup.“⁴⁹ Tvůrčí přístup opět projevovala Jiřina Šiklová, která se v průběhu osmdesátých let podílela na fungování distribučních kanálů zajišťujících pohyb tiskovin mezi Československem a zahraničím, a bylo tak pro ni důležité, aby její činnost zůstala neodhalena. „Se zvýšeným rizikem jsem se naučila

44 Vratislav BRABENEC, *Evangelium podle Brabence*, Praha 2010, s. 128.

45 Tomáš VILÍMEK, *Otká Bednářová a Státní bezpečnost*, in: Ivana Denčevová — Michal Stehlík a kol., *Rozdělení železnou oponou*, Praha 2015, s. 209.

46 Rozhovor s Jiřinou Šiklovou z 24. 6. 2018, vedl JH.

47 Ludvík VACULÍK, *Šálek kávy při výslechu*, in: Vilém Prečan — Blanka Císařovská (edd.), *Charta 77. Dokumenty 1977–1989*, III, Praha 2007, s. 69–71, původně publikováno v samizdatovém *Československém fejetonu 1976/1977*.

48 Miroslav VANĚK — Pavel URBÁŠEK (edd.), *Vítězové? Poražení? Životopisná interview I. Di-sent v období tzv. normalizace*, Praha 2005, rozhovor s Jaroslavem Mezníkem, s. 564.

49 *Libri prohibiti*, f. VME, *Základní, Základní pravidla hry*, s. 6.

hlídat, jestli mě někdo sleduje. Třeba na stanici metra Pražského povstání je jen jeden východ. Jela jsem po schodech, pak se otočila a jela zpět. Zapamatovala jsem si tváře, co jely proti. Pak jsem popojela jednu zastávku. Tam měla stanice taky jen jeden východ. Kdyby mě sledovali, tak bych si toho všimla.“⁵⁰

* * *

Střetávání StB a disentu se může zdát jako jasně „vykolíkové hřiště“, na kterém není místo pro nové interpretace. Z dnešního pohledu lze jen těžko nahlédnout za clonu šikany a perzekucí, které Státní bezpečnost na představitelích opozice prováděla. A má to svou logiku — StB definujeme téměř výhradně skrze její zločinnou povahu. Ta, jakkoli je neoddiskutovatelná, nám o ní ale neřekne všechno, a tak obětem perzekucí poněkud upírá možnost ovlivnit svůj vlastní osud. Zejména v pozdní fázi komunistického režimu si totiž příslušníci Bezpečnosti zdaleka nemohli vystačit s šikanou ani násilím a museli ke stávajícím postupům přidávat nové. Vedle běžných právních a kriminalistických metod tak stále více využívali znalosti psychologie. Ta jim mohla pomoci ve chvíli, kdy byli různými okolnostmi nuceni stále více se omezovat dodržováním zákonných náležitostí.

Příslušníci StB se zdokonalovali i v dalších oblastech, jak bylo výše demonstrováno na fenoménu sledování. Ten nejen dokládá míru materiální převahy, kterou StB ve srovnání s protivníky disponovala, ale také vynalézavost, s níž svoje postupy neustále vylepšovala. Citovaný časopis *Sledování*, jak bylo naznačeno výše, se stal diskusním fórem, na jehož stránkách si příslušníci Bezpečnosti vyměňovali zkušenosti a také varovali před možnými chybami.

Svoje zkušenosti sdíleli i disidenti. Nejen skrze citované manuály, ale i prostřednictvím esejů a prohlášení publikovaných na stránkách samizdatových a exilových časopisů. Důležitou roli hrálo ústní předávání vlastních zážitků a postupů, jehož centrem se staly známé disidentské byty napříč Prahou. Opozice svoji obranu postavila kolem dokonalé znalosti práva. Hlavním nositelem této strategie a také stěžejním autorem manuálů byl možná trochu paradoxně Petr Uhl, který nikdy práva nestudoval — absolvoval vysokou školu technického zaměření. Spolu s Václavem Bendou (absolventem filozofie a kybernetiky) byli hlavními hybateli činnosti Výboru na obranu nespravedlivě stíhaných, který sledoval případy porušování zákona ze strany režimu a poskytoval poškozeným materiální i právní pomoc.

Benda je také autorem myšlenky „paralelní polis“, potenciální alternativy k existujícím strukturám. Vedle státních institucí mělo podle Bendy existovat paralelní školství, kultura nebo obchodní vztahy.⁵¹ Bendův plán se ukázal být velmi ambiciózní a ve většině bodů zůstal nenaplněn. Možná nejúspěšnější paralelní strukturou se tak nakonec stalo právní poradenství a rozšiřování právního povědomí. Kombinace čin-

⁵⁰ Marek ŠVEHLA, Šiklová: *Naučila jsem se koukat za sebe. S někdejší disidentkou o velkém dobrodružství, které nemohla s nikým sdílet*, Respekt 25, 2015, č. 25, dostupné online: www.respekt.cz/tydenik/2015/26/naucila-jsem-se-koukat-za-sebe [náhled 2. 5. 2023].

⁵¹ Václav BENDA, *Paralelní polis*, in: Václav Benda — Patrik Benda (edd.), *Noční kádrový dotazník a jiné boje. Texty z let 1977–1989*, Praha 2009, s. 56–66.

nosti VONSu, předávání zkušeností prostřednictvím manuálů i ústně a také činnost právníků, kteří disidenty zastupovali u soudů, vytvářela předpoklad, že jen málo představitelů opozice se dostalo do konfliktu s bezpečnostními orgány, respektive justici v situaci, kdy by nebyli poučeni o svých právech a možnostech. To samozřejmě ze všeho nejméně vyhovovalo Státní bezpečnosti, která, byť se sama zdaleka ne vždy držela zákonů, tomu musela chtít nechtě uzpůsobit svoji činnost.

Disent tak nestál ve střetu s Bezpečností zcela bezbranný. Experti z řad opozičních představitelů formulovali strategie, které postupně zdokonalovali a precizovali. Nezahláli však ani experti na druhé straně. I Státní bezpečnost stále posouvala svoje metody, navíc disponovala velkou výhodou v podobě rozsáhlé sítě spolupracovníků i možnosti využití informací z prostorových i telefonních odposlechlů. Odhlédneme-li od nerovnosti vzájemného vztahu StB a disentu, lze konstatovat, že oba soupeři vstupovali do střetu dobře připraveni a věděli, co mohou od soupeře očekávat. Je ale na místě zdůraznit, že i přes veškerou snahu disidentů nikdy nemohlo jít o rovnocenný ani férový souboj. Protože, jak zmiňuje manuál *Poučení vyšetřovaným*, v této „partii“ stál proti disentu protivník „který má [...] k dispozici velké množství figur a navíc šachovnici o neznámém počtu polí“.

RÉSUMÉ:

The study examines the clash between State Security (Státní bezpečnost) and political dissent during the period of normalisation and the strategies adopted by both sides. Emphasis is placed on a specific factor of this encounter — expert knowledge. Apart from the State Security's obvious skills in criminal and legal procedures as well as its ability to carry out various persecutory measures, its members also possessed knowledge in many other fields. The paper focuses on two of them: the use of technical equipment, especially during surveillance, and the use of psychology during interrogations and discovery interviews. Moreover, State Security officers continuously improved their knowledge and also passed it on to each other, as the paper demonstrates with the example of internal bulletins or theses defended at the National Security Corps Institute of Higher Education. However, the dissidents did not want to be just passive victims in this clash and they also developed their own strategies to resist the often perfidious methods of State Security. Knowledge of the law and the options citizens have when they become involved in a conflict with the repressive branch of state power can be considered the most basic of these strategies. The application of this strategy is documented in the paper by an analysis of manuals summarizing appropriate behavioural patterns for potential encounters with members of State Security. Although the recommendations given by the manuals were among the dominant strategies used by the opposition in dealing with State Security, the paper also discusses several instances of dissidents developing their own practices and dealing with State Security officers in ways that differed from these guidelines. Like State Security members, dissidents also passed on their experience and improved their methods over time. Both sides of the clash had to react to their opponent's strategies and thus influenced each other's actions.

Mgr. Jakub Hošek je doktorandem Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Ve svém výzkumu se zabývá střetáváním disentu a Státní bezpečnosti během normalizace. Je zaměstnán v Archivu České televize, kde se věnuje prezentaci archivního bohatství veřejnosti (jakub.hosek@ceskatelevize.cz).